

ETNOLOGIYAGA OID ATAMA VA TUSHUNCHALARNING IZOHLI LUG'ATI

Avtoxton (yunon.) – mahalliy, jaydari, tub aholi mahalliy yer egasi bo'lgan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi, aborigenlar.

Antropogenez (yunon.) – inson jismoniy qiyofasining shakllanishi, mehnat faoliyatining, shuningdek, jamiyatning kundalik rivojlanish jarayoni. Antropogenez haqidagi ta'limot antropologiya tarmog'i hisoblanadi.

Antropologiya (yunon.) – odamning kelib chiqishi va evolyutsiyasi, odamzod irqlarining paydo bo'lishi, odamning tana tuzilishidagi normal farq, tafovut, o'zgaruvchanlik haqidagi fan. Antropologlar odamni uning suyak tuzilishi, teri va sochining rangi va boshqa tiplari, fiziologik, jinsiy va boshqa xususiyatlarini o'rganadi. Antropologiya ijtimoiy fanlarga juda yaqin turadigan biologiya sohasidir. Bu fanga doir fikrlar bundan bir necha ming yil ilgari paydo bo'lganiga qaramay, u fan sifatida faqat XIX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshladi. Antropologiya-ning muhim sohasi – odam organizmning tuzilishi va rivojlanishiga juda ta'sir qiladigan fiziologik, biokimyoviy va genetik omillarini o'rganadigan bo'limi «Odam biologiyasi» degan umumiy nom bilan XX asrning o'rtalaridan boshlab rivojlandi. Odamning paydo bo'lishida faqat tabiat olamining qonuniyatlarigina emas, balki ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynagan.

Antropologiya-ning fan bo'lib rivojlanilishida tabiat va jamiyat to'g'risidagi fanlar ijobiy rol o'ynadi. Zamonaviy fan nuqtai nazaridan aytganda, antropologiya quyidagi uchta katta bo'limdan iborat: 1) Odam morfologiyasi; 2) Antropogenez; 3) Irqshunoslik (etnik antropologiya).

Antropologik tip – muayyan hududga mansub odamzotning tuzulishidagi irqiy turg'un belgilarning shakllangan majmui. Bu atama bilan katta irqlar, ularning bo'limlari ham ifodalanadi.

Genealogiya (yunon. *shajara*) – yordamchi tarix fanlaridan biri, XVII – XVIII asrlarda vujudga kelgan. Bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tuzish, urug‘ va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxsning tarixiy va qarindoshlik aloqalarini o‘rganadi.

Genezis (yunon.) – kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

Jamoa (ar.) – kishilarning qavmiga uyushuv shakli. Jamoa, yalpi ibtidoiy jamiyat tuzumiga xos bo‘lib, sinfiy jamiyatlarda ham turli ko‘rinishlarda saqlanib kelmoqda. Jamoa uchun ishlab chiqarish vositalari (ko‘pincha yerga) birgalikda egalik qilish, o‘zini o‘zi idora etish huquqidan to‘la yoki qisman foydalanishi xarakterlidir. Jamiyat tarqqiyoti jarayonida jamoaning shakli va mazmuni o‘zgaradi (urug‘ jamoasi, qishloq jamoasi, uy, oila jamoasi, qo‘shnichilik jamoasi yoki hududiy jamoa).

Initsiatsiya (lot.) – bag‘ishlash, ibtidoiy davrda o‘smirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga o‘tkazish marosimi, islomda o‘g‘il bolalar sunnati initsiatsiya hisoblanadi.

Innovatsiya (lot.) – yangilanish, meros va an‘analarning avloddan-avlodga o‘tishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi ko‘rinishlar.

Integratsiya (lot.) – tiklanish, to‘ldirish, turli xalqlarning birlashuvi, turli etnoslarning bir hududda etnik-madaniy aloqalarini o‘rnatish jarayoni.

Irq (ar.) – ildiz, tomir, odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o‘xshash bo‘lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Kishilarning tana tuzilishi, tashqi qiyofasi (teri, ko‘z va suyagining rangi, soqolining siyrak yoki qalinligi, bo‘y-basti, yuz tuzilishi, bosh suyagining shakli, qon guruhi) va boshqalariga qarab guruh-guruhga ajratiladi. Jahondagi barcha xalqlar to‘rtta katta irqga bo‘linadi: yevropoid (Yevrosiyo), mongoloid (Osiyo-Amerika), negroid va avstraloid (Okeaniya).

Irqlar – *Homo Sapiens* turi ichidagi sistematik guruhlar. Har bir irq o‘ziga xos irsiy belgilar, maslan, ko‘z, soch va teri rangi, yuz va bosh qutisiga binoan boshqa irqlardan farq qiladi. Hozirgi odamlar 3 ta: ekvatorial (negroid, avstraloid), yevropoid (yevrosiyo), mongoloid (osiyo-amerika), yoki 5 ta (negroid, avstraloid,

yevropoid, mongoloid, amerikanoid) yirik irq'larga bo'linadi. Har bir irq ichida yana kichikroq irq, ya'ni kenja irq bo'ladi. Masalan, ekvatorial irq, negr, negrill, bushmen irq, avstraliya va boshqa irq'larga; yevropoid irq esa Atlantika-Boltiq, Hind-O'rta dengizi, O'rta Yevropa va Arktika, Janubiy Osiyo va boshqalarga ajraladi.

Irqlar paleolitning so'unggi davrlarida bundan 40 – 30 ming yil avval odam yer yuzini egallashi bilan shakllana boshladi. O'sha davrda ko'pchilik irq belgilari moslashish xususiyatiga ega bo'lganligidan muayyan muhit sharoitida tabiiy tanlanish tufayli mustahkamlanib borgan. Masalan, ekvatorial irqda terining qora rangi ultrabinafsha nurlar ta'siridan himoyalovchi, burun qatagining keng bo'lishi nam tropik iqlim sharoitida suv bug'lanishini kuchaytiruvchi, tananing uzun bo'lishi, tana yuzasini tana hajmiga nisbatan kengaytirish orqali termoregulyatsiyani amalga oshiruvchi vosita sifatida vujudga kelgan.

Barcha irqlar *homo Sapiens* ga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarga ega, ularning barchasi biologik va psixik jihatdan teng bo'lib, evolyutsion rivojlanishning bir xil pog'onasida turadi. Hamma irqlar madaniyat va sivilizatsiya eng yuqori darajada rivojlanishida bir xil imkoniyatga ega. Hozirgi zamon fani mavjud irqlar bir xil qobiliyatga ega emasligi, ular evolyutsiyasining turli bosqichlarida turganligi to'g'risidagi irqchilik g'oyalarini inkor etadi. Irqlarni millat, «til guruhi» tushunchalari bilan aralashtirib yubormaslik lozim. Bitta millat tarkibida har xil irqlar va aksincha bitta irqning o'zi turli millatlar tarkibiga kirishi mumkin.

Konglomerat (lot.) – birikish, qo'shilish, bog'lanish, to'planagan turli toifa va elatlarning uyushtirilishidan tashkil topgan ijtimoiy-siyosiy tuzum. (Masalan, quldorlik, feodalizm davrida tuzilgan yirik davlatlar).

Konsolidatsiya (lot.) – mustahkamlayman, yiriklashuv, til va madaniyat jihatidan yaqin va qon-qardosh bo'lgan xalqlarning yagona bo'lib birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashib, qo'shib ketishi.

Magiya (yunon.) – sehrgarlik, odamning o'zini g'ayri tabiiy kuchlar ta'sirida ko'rsata olish qobiliyatiga asoslangan ish amallari.

Madaniyat (ar.) – inson qo‘li va aql-idroki bilan yaratilgan moddiy va madaniy boyliklar. Rus tilida «kultura» so‘zi aslida lotincha so‘z bo‘lib, «ishlab chiqarish», «yasash», «yaratish» degan ma‘noni anglatadi. Madaniyat tushunchasi tarixiy davr (antik madaniyat), aniq jamiyat, elat va millati hamda faoliyati yoki hayotining o‘ziga xos sohalarini tavsiflash uchun qo‘llaniladi. Madaniyat moddiy va madaniy madaniyatga bo‘linadi. Moddiy madaniyatga xo‘jalik qurollari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, taomlar, idish-tovoqlar, turarjoylar va boshqalar kiradi. Ma‘naviy madaniyatga esa oila-nikoh munosabatlari, urf-odatlar, marosimlar, e‘tiqodlar, tasviriy san‘at, folklor kabilarni o‘z ichiga oladi. Moddiy va ma‘naviy madaniyat bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir.

Marosim (ar.) – diniy yoki an‘anaviy urf-odatlar munosabatlari bilan o‘tkaziladigan ma‘raka, yig‘in: tantana bilan uyushtiriladigan rasmiy yig‘in.

Mikroetnos – mahalliy xalq yoki millat ichida ba‘zi jihatlari (shevasi, moddiy va ma‘naviy madaniyati, diniy tasavvurlari) bilan ajralib turgan mayda etnografik guruhlar.

Nikoh (ar.) – er-xotinlikni yuziat yo‘li bilan rasmiylashtirish marosimi, mazkur marosimda mulla tomonidan amalga oshiriladigan shartnoma. Erkak bilan ayolning huquqiy ravishda rasmiylashtiriladigan oilaviy ittifoqi. Erkak bilan ayolning bir-birlariga va bolalariga nisbatan huquqi va majburiyatlarini keltirib chiqaruvchi oilaviy ittifoqi.

Tarixiy-etnografik viloyat – ma‘lum hududda joylashgan, uzoq tarixiy davr ichida moddiy va ma‘naviy madaniyatda umumiy xususiyatlar yaratgan xalqlar maxsus tarixiy-etnografik viloyatlarga bo‘linadi. Moddiy madaniyatga tevarak-atrofdagi tabiiy-ekologik sharoitga moslashgan mehnat qurollari, uylari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari kirsa, ma‘naviy madaniyatga xalq yaratgan turli janrdagi asarlar, xalq amaliy bezakchilik san‘ati, pardozi berish, diniy e‘tiqod, urf-odatlardagi ba‘zi umumiyliklar kiradi. Masalan, Amerika qit‘asi eng katta ikki tarixiy-etnografik viloyat – Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasiga bo‘linadi. Etnik va madaniy xususiyatlari bilan

umumiy belgilarga ega bo'lgan ko'p xalqlar maxsus janubiy Osiyo tarixiy etnografik region (mintaqa)ni tashkil etadi. O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasi ham maxsus tarixiy madaniy viloyat hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi Farg'ona vodiysi (Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlari), Janubiy O'zbekiston (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari)ni ham kichik tarixiy-etnografik region – mintaqalarga kiritish mumkin.

Tillar klassifikatsiyasi – jahon tillarini turli belgilariga ko'ra o'rganib, guruhlariga ajratish. Tillarning genetik (genealogik) klassifikatsiyasi ularning qarindoshchilik belgilariga asoslanadigan, ya'ni umumiy o'zak tildan kelib chiqqan tillarni o'z ichiga oladi: hind-yevropa tillari, oltoy tillari, ural tillari oilasi va boshqalar. Tipologik klassifikatsiya, genetik yoki hududiy yaqinlikdan qat'iy nazar, til tuzilishi (morfologik, fonologik, sintaktik, semantik) belgilarning o'xshashligiga asoslanadi. Shunga ko'ra tillar izolyutsiyalovchi (amorf, tip) qadimgi xitoy, vietnam, yoruba (aglyutinatsiyalovchi) (aglyutinatip) turkiy tillar, ko'pgina fin-ugor tillari (flektsiyalovchi) flektiv tip (rus tili)ga bo'linadi. Ayrim olimlar inkorporatsiyalovchi (polisintetik) tillari (ayri paleosiyoy tillari, kavkaz tillari)ni ham ajratadilar.

Xo'jalik-madaniy tiplar – jahon xalqlarining ibtidoiy jamiyat davri (qadimgi tosh, bronza va temir asrlari)dagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, turlicha tabiiy sharoitda joylashishi va moslashishi ularning hayotida turli tipdagi xo'jalik-madaniyatlarni vujudga keltirgan edi. Xo'jalik-madaniy tiplar dastavval muayyan jamiyatda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, har bir tarixiy davrda kishilarning tevarak-atrofdagi muhit bilan aloqa xarakterini belgilaydi.

Mazkur tiplar kishilarning mashg'uloti va ishlab chiqarish qurollari, turarjoylari va uy-ro'zg'or jihozlari, taomlari va kiyim-kechaklari, transport vositalari va boshqa tiplarga qarab, muayyan jamiyatning ijtimoiy tuzumini ham aniqlash mumkin. Ma'naviy madaniyat xususiyatlari, asosan, urf-odatlarida, tasviriy san'atda, e'tiqodi va folklorida yorqin namoyon bo'ladi. Xo'jalik-madaniy tiplarning birligi va o'zaro bog'liqligi muayyan ij-

timoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bir-biriga yaqin geografik muhit bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zgaruvchan xarakterga ega.

Eng qadimgi davrlarda paydo bo‘lgan etnoslarning xo‘jalik-madaniy tipi issiq tropik va subtropik iqlimli o‘lkalardagi ovchilik, terim-termachilik va sohillardagi baliqchilikdir. Namli tropik va subtropik joylarda ikkinchi madaniy-xo‘jalik tipi, ichki issiq iqlimdagi qo‘l mehnatli dehqonchiligi tarqalgan bo‘lib, bunga qisman ovchilik-terimchilik va baliqchilik xo‘jaliklari ham yordamchi hisoblangan. Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotiga yangi sifat yaratgan uchinchi madaniy-xo‘jalik tipti motiga dehqonchilik bilan chorvachilik qo‘shilishi natijasida paydo bo‘lgan edi.

Keyingi davrdagi fan-texnika taraqqiyoti butun jahondagi an‘anaviy xo‘jalik madaniy tiplarga jiddiy o‘zgartirishlar kiritdi.

Sivilizatsiya – insoniyat jamiyati ilgarilama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va ma‘naviy qadriyatlarni o‘zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.

Etnik antropologiya va irqshunoslik – antropologiya va irqshunoslikning odamzot irqlarining kelib chiqish tarixi, sabablari va yer yuziga tarqalishi hamda xalqlarning antropologik tarkibini o‘rganuvchi sohasi. Millat va irq odamzod turlarining birligi, monogenizm va poligenizm, odamzod guruhlari va uning tarkiban antropologik bir xillik darajasini aniqlash, irqning klassifikatsiyasi, dunyo xalqlarining antropologik tarkibi, irqning hozirgi davrda tarqalishi va odamzod birligi, irqiy belgilarning o‘zgaruvchanligi, irqning kerishuvi kabi masalalari ustida tadqiqot olib boradi.

Etnik birlik – kishilarning qabila, elat, millat va boshqa birliklaridan iborat bo‘lgan, tarixan tarkib topgan alohida barqaror ijtimoiy guruhi. Etnik birlik tushunchasi etnografik jihatdan «xalq» ma‘nosini anglatadi. Kishilar birlashuvining tabiiy negizi hudud umumiyliigi, shuningdek, ular tilining yaqinligi va umumiyliigi etnik birlikning vujudga kelishiga asosiy shart hisoblanadi.

Etnik guruh – turmush va madaniyatning ayri elementlari (tili, moddiy va ma‘naviy madaniyatidagi o‘ziga xos xususiyatlari, dini va boshqalar)ni saqlagan xalq yoki millatning alohida

qismi. Etnik guruhga, odatda, elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimlyatsiyasi yoki elatga o'zining ayrim xarakterli belgilarini saqlagan holda qo'shilishi natijasida, shuningdek, xalqlning bir qismi asosiy etnik hududdan uzoq vaqt uzilib qolishi, migratsiya jarayonlari, davlat chegaralarining o'zgarishlari va boshqalar, yangi tabiiy-geografik sharoitga tushishi natijasida xo'jalik va madaniyatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi bilan paydo bo'ladi.

Etnografik guruh – ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linmalardan) biri bo'lib, o'zining ba'zi xususiyatlari bilan til lahjasi, xo'jalik faoliyati, tumursh tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qilgan. Etnografik guruh, odatda, bir qabilaning, elatning yoki millatning ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab kelishi natijasida vujudga keladi.

Etnik jarayon – etnik birlik (elat) bilan uning tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi xo'jalik, iqtisodiy, madaniy aloqalarining uzluksiz rivojlanib borishidir. Bu jarayon ikki xil – bo'linib ketishga va birlanishga moyildir.

Etnogenetik jarayon – bu jarayonda xalqning ilk ildizlari hosil bo'ladi. Bir qancha etnik guruhlar bir-birlari bilan yaqinlashib, qo'shib boradi. Etnik guruhlarining tashqi qiyofasi, tili, moddiy va madaniy madaniyati har xil bo'ladi. Uzoq davom etgan etnogenetik jarayonda ularning tashqi qiyofasida, tilida, moddiy va ma'naviy madaniyatida, fe'l-atvorida umumiylik hosil bo'ladi. O'zbek xalqining etnogenetik jarayoni Qang' davlati doirasida (miloddan avvalgi III – milodiy V asrning o'rtalarida) o'tgan. Keyingi davrlarda bu jarayon rivojlangan.

Etnik psixologiya – sotsial psixologiya bo'limlardan bo'lib, turli milliy, xalq va etnik guruhga xos tipik psixik xususiyatlarini o'rganadi. O'z tekshirishlarida muayyan tadqiqot ob'ektining moddiy va ma'naviy madaniyati, ijtimoiy hayoti, an'analari, urf-odati, til xususiyati, diniy qarashlari, shuningdek, o'ziga xos tasavvuri, kayfiyati, ish-harakatlari tizimi va boshqalarga asoslanadi.

Etnik tarix – ma’lum bir xalqning ilk ajdodlaridan boshlanib, elat shakllanishi, uning taraqqiyot etish bosqichlarini va elatning yemirilishi davrini o‘z ichiga oladi.

Etnogenez (yunon) – xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bo‘lgan turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni. Xalqlarning etnogenezini o‘rganishda ular kelib chiqishining dastlabki davrigina emas, balki keyingi shakllanish tarixi ham, shuningdek, hozirgi zamon etnografik, lingvistik va antropologik xususiyatlari ham hisobga olinadi. Bunday murakkab jarayonni aniqlash, etnografiya, arxeologiya, antropologiya, tarix, tilshunoslik fanlari ma’lumotlaridan foydalanishni talab etadi, ya’ni etnogenez masalasi fanda kompleks o‘rganiladi.

Etnogeografiya (lot.) – etnologiyaning bir tarmog‘i. Yer yuzi, alohida mamlakatlar va ularning hududlari aholisining tarkibi va joylashishini o‘rganadi. Shuningdek, etnogeografiya qadimgi va hozirgi etnik birliklarning joylashishini tekshiradi va shu asosida etnik chegaralarni aniqlaydi. Etnogeografiyaga etnik geografiya va etnik demografiya kiradi. Etnogeografiya antropologiya bilan yaqin aloqada.

Etnolingvistika (yunon.) – tilshunoslikning etnologiya bilan bog‘liq bo‘lishi. Etnolingvistika xalq odatlari, tasavvurlari, madaniyati bilan tilning o‘zaro aloqasi va ta’sirini o‘rganadi. Shuningdek, tilda aks etgan madaniy dalillarni dini va maxsus tillarni, tabularni, etnik onomastikani va boshqalarni tahlil qiladi.

Etnonim (yunon.) – xalqlarning nomlarini anglatuvchi atama.

Etnonimika – qabila, xalq va boshqa etnik birliklarni o‘rganadigan fan.

Etnos (yunon.) – elat, xalq. Etnologiyada urug‘, qabila, elat, xalq, millat etnos deb yuritiladi.

Etnosentrizm (yunon.) – insonning barcha hayotiy hodisalarini o‘zi uchun namuna deb bilgan o‘z etnik guruhi qadriyatlarini yuzasidan baholashga moyilligi; o‘z hayot tarzini boshqalar ishidan afzal ko‘rish.